

Hafenscher Károly (ifj.)

A magyar evangélikus liturgika történetének vázlata különös tekintettel az elmúlt másfél évszázadra*

„Mivel nézetem szerint az aláhanyagolt evangélikus protestáns egyházi buzgóságot feleléstzeni, föltámasztani és így az ev. protestantismust a jövőnek megmenteni sem csupán a zöld asztalnál (gyűlésezések, az egyház jogainak megvédeése által), sem csupán az íróasztalnál (tudományos művek, talán, amik iránt a mai kor kevés érzéket mutat, dogmatikai vitatások stb. útján) sem pedig csupán az iskolában (protestáns szabad szellemű tanítással — nem lehet, hanem ezek mellett és pedig főképpen a templomban; annál fogva indítva éreztem magamat a templomban (az isteni tiszteletben) a mai kor méltányos kívánalmainak megfelelőleg előveendő változtatások, javítások s a meglévő helyes formák megmentése érdekében protestáns egyházunk isteni tiszteletének a gyakorlat feltüntetésével jár, (némileg bírálatos) elméleti megismertetésére.”

Hafenscher Károly (ifj.) evangélikus lelkész, a Magyarországi Evangélikus Egyház Liturgiai Bizottságának elnöke, országos irodai igazgató.

E sorokat Hörk József eperjesi evangélikus teológiai tanár írta 1882-ben megjelent munkájában. Úgy gondolom, hogy *Liturgika, vagyis az istenitisztelet elmélete* című munkája ilyen értelemben döntően meghatározó a hazai evangélikus viszonylatban. Könyvének ez a bevezetőjéből való idézete meghatározza következő gondolatmenetet.

A magyar evangélikus liturgika történetét —ismereteim szerint— sajnálatos módon még nem dolgozták fel, és nem írták meg. Jelen előadás sem vállalkozhat erre. Csupán néhány vonalat húzok meg azért, hogy a fontosabb folyamatokat meglássuk, abban a reményben, hogy a belátható jövőben valóban sor kerül e téma alapos feldolgozására.

Lehet-e egyáltalán folyamatos liturgika-történetről beszélni a magyarországi evangélikusság történelmében? A négy és fél század folyamán itt-ott feltűnik egy-egy liturgikai alkotás, igazán azonban nem látunk egy olyan ívet, amelynek mentén megtalálnánk az aktuális liturgikai álláspontot. Ennek bizonyára több oka van. Nem csupán az, hogy liturgikáról mint tudományról igazán csak az utóbbi másfél száz évben beszélhetünk. Ha ez lenne az egyetlen ok, bizonyára megtalálnánk a teológia tudományának egyéb diszciplinái között, talán más címen, talán más, nagyobb egységbe rejtve azokat az írásokat, amelyek végső soron, a kategória határait szélesebbre tárva ide számíthatók lennének. Nem ez a helyzet. Liturgiátörténet és liturgikatörténet természetesen szorosan összefügg. Ha csak felszínesen is bepillantunk a magyar

* A MET rendezésében 2000. január 21-én elhangzott előadás átszerkesztett változata.

evangélikus liturgiátörténetbe, akkor látjuk, hogy a kezdeti felvirágzást igen hamar jelentős hanyatlás követte, majd nem csupán mélypont, de hosszantartó „mélyrepülés” tanúi lehetünk, mígnem elérkezett a —legalább kérdőjeleket felvető, elgondolkodó— lassú eszmélődés és felfelé igyekvés. Ugyanakkor —mivel a reformáció egyházai Magyarországon a XVI. század egy szakaszát leszámítva állandó kisebbségben voltak—, a liturgikus élet egy állandó, olykor többfrontos harc árnyékában zajlott, s ez a prioritásokat gyakran feledtető harci állapot egyszerűen háttérbe szorította a liturgiával való tudatos foglalkozást, gyengítette a liturgia szerepének súlyát az egyház életében. Így a liturgia fejlődés háttérében hiányzik a liturgika olykor összegző, olykor pedig progresszíven előremutató munkája is. Az első ötven év gazdag liturgiai termése —gondoljunk itt Honterusra, Heltai Gáspárra, Huszár Gálra, Beythe Istvánra, s még a Keresztúri Ágenda készítőire— viszonylagos szabadságot mutat a korábbi ökumenikus kincs megőrzésében, a reformáció inkulturációs folyamatában és a sajátos új megteremtésében.

A XVI–XVII. század fordulóján azonban már kettős front figyelhető meg. Az identitás megfogalmazása —hogy ti. nem vagyunk katolikusok római értelemben, ugyanakkor nem vagyunk reformátusok sem zwingliánus, sem pedig kálvini értelemben, de keresztények vagyunk katolikusok és reformátusok testvérei, egy Atyának gyermekei és egy Krisztusnak tanítványai— nem szabad, alkotó légkörben zajlott, hanem többszörösen is kényszer-szituációban. Amikor az evangélikusság arra koncentrált, hogyan védje meg önmagát a néha nyílt, néha pedig politikai áruhába burkolózott ellenreformációtól, s azon igyekezett, hogyan képviselje a wittenbergi katolikus (azaz megreformált keresztény) vonalat az egyre antiliturgikusabb gondolkodású református közegekben, magától értődően háttérbe szorult a liturgia ügye, gyakorlati és elvi kérdéseinek sokasága. Abban a szituációban majdnem természetesnek mondható, hogy nem keletkezett a gyakorlatot meghatározó elméleti mű. Csupán az alapvető irányvonalat meghatározó zsinatok adtak részletesebb, elvi alapozást is rejtő liturgikai anyagot.

A háromnyelvű liturgiafejlődés is sajátos módon abba az irányba hatott, hogy a liturgika vérszegény módon jelenjen meg az egyház tudományos palettáján. A német, szlovák és magyar tradíció igen eltérő volt, az evangélikusság számaránya pedig folyamatosan csökkent, így —minden egységesítési kísérlet ellenére (s itt már a XIX. századra utalok)— a háromnemzetiségű evangélikusság különböző utakon járt, ezáltal nem jutott energia az összefogáson alapuló, koordinált liturgikai munkára sem.

Az egyes Ágendák előszavai, ill. kíséző szövegei nem adnak olyan anyagot, amely önálló liturgikai irányvonalat és számottevő tudományos háttérinformációt jelentene. Meg kell jegyezni, hogy ezek az Ágenda címen megjelenő művek valójában nem is ágendák, hanem többnyire papi imádságos könyvek, néhány szertartásmintával.

Az istentiszteleti élet alakulását s annak elvi-teológiai megalapozását — bizonyos szinten— nyomon kísérhetjük az evangélikus zsinatok történetéből, azok anyagaiból. Így van ez a XVI. századi közös zsinatokkal, de hasonló mondhatunk el a XVII. századi, már tisztán lutheránus zsinati találkozásokról is. Külön meg kell említeni az 1707. évi Rózsashegyi zsinatot. Ez mérföldkövet jelentett liturgikus szempontból is, hiszen az előkészítésben komoly elemző munka zajlott, a határozatokban —bár ezek csak később és csak töredékben valósultak meg— messze előremutató gondolatok jelentek meg. A nagyon nehéz történelmi helyzetet és szétfeláldott belső-egyházi szituációt elemző zsinat —jóllehet elsősorban az istentisztelet gyakorlati kérdéseivel foglalkozott— teológiai megfontolások egész sorát is rögzítette. Ezekben megindokolták a püspökök szertartást meghatározó jogát, rögzítették és teológiailag alátámasztották az ünnepek sorát, megokolt utasításokat adtak a kazuális cselekményekre. Külön érdeme volt a zsinatnak az a határozata, amely egységes ágendát határozott el mindhárom nemzetiség számára. A teológiai háttere e döntésnek az egyház liturgiában való egységének megjelenítése. Ez az egység azonban nem valósult meg: jóllehet Krmann Dániel püspök elkészítette a maga szlovák nyelvű ágendáját, a magyar és a német változat csak évtizedekkel később, ugyancsak megkurtított formában jelenhetett meg.

A XIX. század második felében kezdődik el az a mozgolódás, amely egyrészt jelzi a kérdéseket, bizonytalanságokat, másrészt pedig már sejteti az igényeket az újragondolt, újraértelmezett (talán gazdagítandó) liturgiai életre. A század négy fontos ágendája közül¹ egyik sem tartalmaz olyan terjedelmű és mélységű bevezetést, amely tudományos igényű liturgikai megközelítést adna az adott szertartás-, ill. imádságoskönyvhöz. Liturgikai csemegének ígérkezne a Karsay-Czékus Ágenda bevezetése, de egy-kettőre kiderül, hogy csak üres szölamokról van szó. Bár az ún. püspöki ágenda a gyökerekhez való visszatérést említi, valójában csak a kor szokásait rögzíti és kiszolgálja kortársai igényét.

¹ Az 1831-es ágendát Kiss János dunántúli szuperintendens szerkesztette: „Agenda az az egyházi hivatalbeli foglalatosságok” módja, készítette és kiadta az Augusztai Hitvallást követő evangélikusok Dunántúli Szuperintendenciájja Pesten Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István betűivel ‘s költségén 1831”.

Magyar kis kézi ágenda az ágostai hitvallású evangélikus lelkész leggyakrabban előforduló szent cselekményeinek alkalmaira. Szerkesztette Dr. Szeberényi Gusztáv bányakerületi püspök megbízásából Petrovics Soma szentesi lelkész. Budapest, 1877.

1889-ben jelent meg a hivatalos, ún. püspöki agenda első kötete („egyházi szertartások”, kazuáliák), amelyet 1891-ben követett a második kötet, („Ünnepi közvasárnapi, alkalmi, hétköznapi és temetési imák”). Címlapja szerint: „Agenda vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja az ág. hitv. evang. egyházak számára az Egyetemes gyűlés megbízásából készítették a püspöki kar közreműködése mellett Karsay Sándor és Czékus István evang. püspökök”.

4) Kézi agenda templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel lelkészi használatra írta: Gyurácz Ferencz pápai evang. lelkész és dunántúli evang. püspök. Pápa 1889.

Mérföldkőnek mondható Hörk József múlt századi Liturgikája.² Ez az 1882-ben Felvidéken megjelent mű természetesen a szlovák terület gazdag liturgiájából indul ki, ugyanakkor jelzi, hogy akár a színes szlovák nyelvű, akár az annak hatására relatív gazdagságot hordozó/megtartó magyar nyelvű liturgia kiüresedőben van, ezért szükséges az alapvető átgondolás, ill. a tudatos tanítás. Művét elsősorban a hittanhallgatók számára írja, ugyanakkor a protestáns lelkész urak szíves figyelmébe ajánlja. Evangélikus olvasóknak ír, de megítélése szerint munkája a református testvérek által is használható...³ Az evangélikusság mindhárom nyelvű liturgiájából hoz gazdag példaanyagot. Erre kottás melléklet is található. Az elvi és liturgia-történeti részből kiindulva —korának magas szintű tudományos apparátusával megtámogatva— eljut egészen a legpraktikusabb kérdésekig, ahol már a ceremoniale műfajába vált át.

Hörk műve egyszerre mélyen tudományos igényű és közérthető, részletekbe menő és átfogó. Nagyszerű indítása annak a folyamatnak, amely azután a XX. század kezdetén kibontakozik, sőt végigkíséri az egész századot.

A század elején a liturgia iránti fokozottabb érdeklődés az egység iránti vágyban jelenik meg. Megvalósítható-e, hogy a Magyarország területén élő evangélikus gyülekezetek megközelítőleg egységes istentiszteleti életet gyakoroljanak? Ez a sokféle módon formába öltözött vágy nemcsak liturgiátörténeti szempontból, hanem a liturgikatörténet tekintetében is hallatlanul izgalmas. Gyülekezeteink a századfordulón rendkívül sokfélék voltak a kegyesség, az istentiszteleti élet szempontjából. A leppuritanabb és az ősi gazdagságot hordozó gyakorlat szélsőségei között minden megtalálható volt. Természetes, hogy a liturgikai érdeklődés számára első és természetes feladat volt, hogy a teljes spektrumot feltérképezze.

Az 1903. évi Bányakerületi közgyűlésen „Utasítások” egész sora látott napvilágot. Ezek között találjuk: „utalással arra, hogy az egyházkerületben sok helyen oly alakban tartatik az isteni tisztelet, hogy az egyáltalában nem szolgálhat a hívek épülésére, felvettett alulírott által a kérdés: nem volna-e célszerű az istentiszteletek rendjének tanulmányozására egy bizottságot küldeni?” — írja a jegyzőkönyv. Bizottságot ugyan nem küldtek ki, de felhívták a lelkészek figyelmét arra, hogy egyházmegyei találkozókön és papi értekezleteken beszéljenek a témáról. Elindult tehát egyfajta —elsősorban helyzetfelmérő— liturgikai munka.

A nemzetiségekre tekintettel három személyt bíztak meg a leírások, vélemények és javaslatok összegyűjtésével.⁴ Ezek alapján készítette el Petrovics Soma csanádcsongrádi esperes a helyzetelemzést és az egységességre való

² Hörk József: *Liturgika, vagyis az istentisztelet elmélete (Egyházi szertartástan)*. Eperjes 1882.

³ Uo. 4.

⁴ Petrovics Soma a magyar istentiszteletekre, Morhács Márton a szlovák istentiszteletekre, Fammiller G. Adolf pedig a németekre vonatkozóan végezte az összesítést.

javaslatot.⁵ Munkája mérföldkő a magyar liturgiában. Sajnálatos módon a nagy lendülettel indult, elsősorban felmérő és leíró jellegű liturgikai vizsgálódás nem hozott átütő eredményt. Petrovics a munka végén „visszatáncol”, és nem ígér a kutatásokból következő alapvető változást. Tanulmánya végkövetkeztetésében a kezdetben megújulási mozgalmat indítani akaró Petrovics visszalép, és szerényebb igényeket jelent be: „Az egész mozgalom és tervezet látnivaló isteni tiszteleteinknek nem gyökeres reformálását, hanem csak egyszerűen lehető gyöntetűvé tételére irányult.”⁶

A liturgia művelői számára jelentős volt az a tanulmány, amely a Theol. Szaklap 1916–17. évi 14–15. évfolyami kötetében jelent meg báró Podmaniczky Pál tollából: „A keresztény kultusz lényegének kifejtése valláspszichológiai és dogmatikai alapon.” Megszívlelésre méltó megállapításai során végül is egészen nyilvánvalóan gyakorlati útmutatást adott: „Vissza kellene illesztenünk a kultuszba az úrvacsorát, ahol legközvetlenebb a Krisztussal való érintkezés.” Továbbá: „Válasszuk el a gyónást az úrvacsorától, és így az úrvacsora lényegesen megrövidített aktusát illesszük bele a főistentiszteletbe, mint annak csúcspontját, és legyen elv, hogy minden istentisztelet alkalmával terített az Úr asztala.”

Ez az elméleti megalapozó munka később visszacseng az úrvacsora méltó helyének megtalálásáért és visszaállításáért folytatott küzdelemben.

Megemlítendő a század első harmadával kapcsolatban Stráner Vilmos neve. Stráner a Pécsi Erzsébet Tudományi Egyetem gyakorlatiteológia-professzora volt. Csupán kézírásos liturgikája maradt ránk, amelyet egyetemi jegyzetként adott hallgatói kezébe. Gyakorlatilag általános liturgikai alapismereteket közölt leíró jelleggel, megítélésem szerint önálló koncepció nélkül.

Jóllehet nem volt forradalmian új Raffay Sándor Deák téri lelkész, majd püspök liturgikai munkássága, mégis sokat köszönhet neki egyházunk a tudományág és az istentisztelet gyakorlata szempontjából. Múltba tekintő kutatómunkája nyomán olyan összegzés született, amely lehetőséget adott egy fontos lépés megtételére. Az általa feldolgozott XVI. századi anyagok,⁷ a liturgia történetéhez írt, a Protestáns Szemlében megjelent részletes tanulmánya⁸ jelentős gazdagodást jelentett a liturgia iránt érdeklődők számára. Ágendája, amelyet 1931-ben adott ki, voltaképpen egyenes folytatása a század eleji, identitást és helyet kereső mozgolódásnak, ill. a Deák téri egyházközség úttörő gyakorlatának.

⁵ Petrovics Soma: *Jelentés az isteni tiszteletek egyöntetűsége kérdésében*. Békéscsaba 1909.

⁶ Petrovics 46.

⁷ Például a XVI–XVII. század fordulójáról való kétnyelvű (magyar — aláírva latin) ágenda feldolgozása — szöveges átírása és az ahhoz fűződő jegyzetek megtalálhatók a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltárában.

⁸ Raffay Sándor: *A magyarroni Evangélikus Liturgia történetéhez*. A Protestáns Szemle 1933. augusztus-szeptemberi melléklete.

Raffay Sándor ágendája egyszemélyes mű, mégis összegző jellegénél fogva egyrészt egy mederbe tereli az akkor ismert hagyományokat ill. igényeket, másrészt nem akarta egyénieskedő formákat alkotni, sokkal inkább az evangélikus gyökerekhez visszatérni és a világ lutheranizmusának a gyakorlatába belesimulni.

Ez az agenda túlmutat önmagán és fontos szerepe van témánk szempontjából is. A bevezető elárulja Raffay püspök alaptételét: az istentisztelet az ember Isten iránti tiszteletének kifejeződése. „Az ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyház hívei a világot bölcsen teremtő és kegyesen fenntartó Isten iránt érzett hálájuknak és tiszteletüknek vallásos cselekvény, istentisztelet keretében adnak ünnepélyes módon kifejezést.”⁹ Az istentiszteletet olyan, Isten és ember közötti találkozásnak tartja, ahol a lelkész a tolmács szerepét végzi. Az istentisztelet középpontjában Isten ígéje áll, minden más „cselekvény” csak a hálás és bizodalmas hívő lélek megnyilatkozása.

A Raffay-féle agenda voltaképp az első magyar átfogó lelkészi istentiszteleti rendtartás és szertartáskönyv. Ennyire részletesen —minden szolgálati ágra kiterjedően— egyetlen agenda sem adott útmutatást a reformációtól a huszadik század első harmadáig terjedő időszakban.

Igazi áttörést azonban Jánossy Lajos —szintén soproni— professzor doktori disszertációnak készülő műve volt. Az „evangélikus liturgia megújhodása történeti és elvi alapon” címet viselő mű 1932-ben jelent meg.¹⁰ Jánossy Lajos mélyen lutheri teológus, aki azonban csak az egyetemes (katholiké) egyházban hajlandó gondolkodni, ugyanakkor vállalja az északi —elsősorban svéd— evangélikusság lelki örökségét. A teológiai skatulyázók által „magasegyházinak” (High Church, Hochkirchliche Bewegung) tartott professzor liturgiátörténeti és elemző-liturgikai vizsgálatai nyomán jutott el arra az álláspontra, hogy a magyarországi ev. liturgia leromlásának oka a „verbum et sacramentum” egységének felborulása. A racionalizmus, panteizmus, kultúrprotestantizmus csődjéből az egyház igazi kincséhez való visszatérésben látja a kiutat: „vissza a teljes evangéliumhoz, vissza a Jézus Krisztusban lett isteni kinyilatkoztatás örök hordozójához” — írja művének bevezetőjében.¹¹ Az egyház életének igazi, központi megnyilvánulása pedig az istentisztelet, ahol az ige és a szentség teljes egységben, harmóniában megjelenik. A liturgia lényegét a „communio”-ban határozza meg.¹² Ez a Krisztussal és egymással való közösség pedig az ige hallgatásában és a szentséggel való élésben valósul meg. A liturgia történetének, alkotóelemeinek bemutatásában igen mélyre vezet az olvasót, s ennek nyomán felállítja a máig is ható egyik alaptézisét: a liturgia megújhodása és az egyház megújhodása szorosan, kölcsönhatásban összefügg.

⁹ Raffay: Agenda 5.

¹⁰ Jánossy Lajos: *Az evangélikus liturgia megújhodása történeti és elvi alapon*. Budapest 1932.

¹¹ Jánossy 4.

¹² Jánossy 194.

Fontos, hogy Jánossy nem szakad el a gyakorlattól —külön fejezetet szentel a Karácsony 1. ünnepére szóló teljes, gazdag liturgiájú istentiszteletnek— mégis a mű igazi értéke az elvi-teológiai alapozásban rejlik. Különösen is kiemelendő ebből a kötet II. része, amely „Liturgia lelke és a liturgikus élet természete, szabályai” címet viseli.¹³ Jánossy műve mind a mai napig —hol közvetlen, hol pedig közvetett módon— hatással van a liturgikus gondolkodásra. Azok közt hat inspirálóan, akiknek szívében, értelmében ott a vágy a liturgikus megújításra, de azok között is —talán kezelhetetlen példaként—, akik valamilyen ok miatt nem tudnak kikeveredni a liturgiai igénytelenségből. Ha mára már sok szempontból túlhaladott is Jánossy műve, a hozzáállása, attitűdje, mentalitása követendő példa az ezredfordulón!

Fontos liturgika-történeti eseményből született egy 1942-ben megjelenő tanulmányfüzet.¹⁴ A Győrött tartott Országos Teológiai napok előkészítő anyaga négy előadást tartalmaz Halász Kálmán, Wiczián Dezső, Jánossy Lajos és Budaker Oszkár tollából. Ebben a következő tanulmányok olvashatók (a pusztá címük is elárulja, hogy az újreformátori teológia és a liturgikus mozgalom hatása érződik a munkákban): „A római katolikus és orthodox egyház miséje elvi szempontból.” „Luther és az istentisztelet.” „A XVI. század magyar istentiszteleti öröksége.” „Az istentisztelet megújító mozgalmak és azok bírálata.” Ezek az anyagok és a hozzájuk kapcsolódó konferencia már egyértelműen előrevetítik a század elején megindult intenzív útkeresés további folytatását és annak irányát.

Természetesen a második világháború, majd az azt követő időszak sajátságosan meghatározta az istentiszteleti életet és az azzal kapcsolatos liturgia-teológiai munkát.

Az istentiszteleti élet alakulásánál és fejlődésénél figyelembe kell vennünk három fontos tényezőt. (Igcensak elnagyoltan, általánosítva fogalmazok)

a) Az első az a mozgalom, amely egyre nagyobb igényességgel, szakértelemmel és elszántsággal végezte az énekeskönyvi reformok előkészítését.

b) A második az ébredési mozgalom, amely többféle —de meghatározóan finn— háttérrel új éledést hozott az egyházba, ugyanakkor, mint minden ébredési mozgalom nem a liturgia józan, fegyelmező erejét használta fel, hanem a kötetlenebb formákat.

c) A harmadik az a társadalmi-politikai háttér, amely közvetett módon meghúzódtott és hatott minden egyházi eseményben és folyamatban. A háború, majd a szocializmus időszaka jelentősen korlátozta az egyház mozgásterét. A templomfalak közé szorítottság dacára sajnos nem a legfontosabb ügy volt a liturgia ügye.

¹³ Jánossy 173–188.

¹⁴ „Harc az Evangélikus istentiszteletért — Az 1942. április 8-10-ig Győrött tartandó Országos Teológiai Napok első négy történeti előadása — Előzetes tanulmányozásra. Győr 1942.

Ennek ellenére Pröhle Károly munkásságának köszönhetően az 50-es években komoly liturgikai munka zajlott — elsősorban egy új ágenda megvalósításának célját szem előtt tartva.

Így érkezünk el a XX. század második felének liturgika-történetéhez:

A jelent, a mai liturgikus gondolkodást, az egyházzenészek, de elsősorban a lelkészek liturgiai hozzáállását és praxisát két mű határozza meg. Néhai Groó Gyula gyakorlati professzor adott ki egyedül —bár főiskolai jegyzet formájában, de sokszorosított, sokak számára hozzáférhető— liturgika-anyagot. Pröhle Károly professzor, aki az ötvenes években tanította a liturgikát az Evangélikus Teológiai Akadémián, nem adott ki önálló liturgikai művet, de az általa szerkesztett, majd két évtized után megújított ágenda¹⁵ oly bőséges bevezető anyagot tartalmaz (az egyes fejezetek előtt, apró betűs szedésben), hogy az nem csupán kísérő-, valamiféle kibővített rubrika-anyagnak, hanem egységes liturgikai műnek fogható fel.

Groó professzor jegyzete¹⁶ sajátos „közjáték” a XX. századi magyar evangélikus liturgika-történetben. A század elei megnyílás, majd az ősi, XVI. századi értékek felé érdeklődő Raffay-féle összegzés, Jánossy professzor gyökeres megújulást sürgető (és a maga módján segítő) egy irányba felfűzhető anyagai után egy egészen más gondolkodásmód lép itt elő. Ennek megértését segíti, ha figyelembe vesszük, hogy Groó a nagyszerű református teológus, Karl Barth tanítványa, és élete végéig szellemi örököse volt. Ilyen értelemben a gyakorlati teológia keretében a liturgika melléktárggyá vált, s a szükséges, az istentisztelet előkészítéséhez nélkülözhetetlen minimális információkat tartalmazza. A csupán 78 gépelt oldalas anyag a liturgia vázlatos történetére, az istentisztelet elemeinek felszínes bemutatására, a szakrális térrel és idővel kapcsolatos néhány megjegyzésre szorítkozik. A fontos, bár szűkszavú információkon túl csupán három tisztázó jellegű, elméleti fejezetet ad. Ezek között találjuk az adott korban egyházpolitikai okok miatt elmaradhatatlan összefüggés megrajzolását: az istentisztelet liturgia és diakónia. A „diakóniailag strukturált gyülekezet” istentisztelete is „diakóniailag strukturált.”¹⁷ Az istentiszteletet mint „istentiszteletet és emberszolgálatot” definiálja. A gyülekezet Isten cselekedeteire válaszol, a jelenlevő Urat ünnepli.¹⁸ Alapállásában egyértelmű,¹⁹ hogy az istentiszteletet első renden az ember Istent dicsérő, őt ünneplő alkalmának tekinti. A barthiánus háttér nyomán elutasít mindenmű gazdagítást és a liturgia puritán formálása felé mutat.

¹⁵ *Agenda — A Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészeinek.* Budapest 1963.; ill. *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára.* Budapest 1986.

¹⁶ Az Evangélikus Teológiai Akadémia professzorainak előadásai — Dr. Groó Gyula: *Liturgika-Diakonika.* [Gyakorlati Teológia IV. Kézirat gyanánt] Budapest 1977.

¹⁷ Uo. 1.

¹⁸ Vö. 22.

¹⁹ Vö. 68–70.

Ezzel szemben Prőhle Károly az általa munkált ágendában egyértelműen beáll a század —imént már megrajzolt— haladási vonalába, és újra végiggondolt, ősi keresztény tradícióra építő, a lutheri örökséget figyelembe vevő, de a XX. század második felének magyar valóságát is komolyan vevő anyagot hoz. Bár az imént jelzett, „apró betűs” bevezető részek a praktikus szempontokból indulnak ki és konkrétan az adott fejezet liturgiai anyagához kívánnak segítséget adni, valójában mély, a gyakorlatot is figyelembevevő teológiai eszmefuttatásokkal ajándékoznak meg minket.

Nézzünk csak egy pillanatra az agenda születéstörténetére, mely sok liturgikai információt is tartalmaz! Az ötvenes években Prőhle Károly és a köré csoportosult szakemberek kezdték el az új, egyetemes rendtartás kimunkálását. *Prőhle mélyen lutheri teológiát és a helyzetet komolyan vevő realizmust képviselt.* Munkássága megtette a következő jelentős lépést a Raffay püspök által elkezdett nyomvonalon, az ősi keresztény ill. lutheri istentisztelet újrafelfedezése és a valóban egységes istentiszteleti gyakorlat felé.

1956. június 20-ra készítette el az új agenda összeállításánál követendő szempontokat. Argumentumai elsősorban teológiai megalapozásúak, de figyelembe veszi a gyakorlat kihívásait is.

Alapelvei²⁰ ma is fontosak és részben vállalhatók:

- a) az istentisztelet a Krisztusban kegyelmes Istennel való találkozás alkalmá.
- b) az ágendakészítés kiindulópontja a jelenleg élő valóságos gyakorlat.
- c) az istentiszteleti élet helyessége szempontjából döntő az, hogy az úrvacsora elfoglalja benne a Krisztustól rendelt helyét. (Ez azonban —Prőhle megítélése szerint— csak tizedsorban liturgiai és ágendális kérdés, ellenben elsősorban az igehirdetésnek és ennek nyomán a gyülekezet megújulásának kérdése)
- d) alapvető változtatást a legtöbb esetben teológiai szempontok érvényesítése miatt kell tenni
- e) a liturgia az egész egyház ügye, vagyis annak ökumenikusnak, helyes értelemben katolikusnak kell lenni.
- f) bár az egység érdekében sokan sürgetik az új ágendát, gondolni kell arra is, hogy a merev és aprólékosan kidolgozott rend megköti az életet.
- g) az ágendának újnak kell lennie nyelvi szempontból — ez is teológiai kérdés. Nyelvünk nem lehet még az ünnepélyesség kedvéért sem archaizáló.
- h) Közös munkával kell folynia az agenda készítésének, széles körben, megfelelő összefogással.²¹

Prőhle Károlynak és munkatársainak ágendája kijelöli ugyan az evangélikus istentisztelet mozgásterének korlátait, de azon belül igazi Krisztusi szabadságot

²⁰ Ezen szempontokat Prőhle Károly az Agenda kiegészítésre és revízióra összeült új Liturgiai Bizottságnak személyes levélben küldte el 1997 tavaszán. A levél fellelhető a Bizottság jegyzőkönyvében ill. az Északi Ev. Egyházkerület püspöki hivatalának levéltári anyagában.

²¹ A jelen tézisek csupán magántulajdonban lévő kéziratban hozzáférhetők.

kinál. Egyértelműen állást foglal a kétfókuszú istentisztelet (verbum et sacramentum) alapelve mellett és annak —ökumenikus szempontból is figyelemreméltó— keretet ad. Nagyszerűen dolgozza egybe az ősi liturgikus elemeket úgy, hogy a puritánabb irányt képviselők, vagy református hatás alatt lévők talán észre sem veszik, ugyanakkor Róma, vagy az orthodoxia felé is hidat ver. Veretes —néhol már-már dogmatikus— megfogalmazásai hihetetlen sűrűséggel fogalmazzák meg a keresztény istentisztelet lényegét. Kompromisszumai, amelyeket elsősorban az eredeti, 1963-as kiadásban, de bizonyos szinten az átdolgozott 1986-os kiadásban is kénytelen volt megkötni, részben a politikai helyzetből, részben pedig a magyar valóságba belegyökerezett gyakorlatból adódtak. Föltétlen megemlíthető, hogy ez az anyag teremtette meg a valóban egységes magyar evangélikus istentiszteleti gyakorlatot.²²

Ez az agenda nem csak, mint istentiszteletirend-gyűjtemény használható, hanem liturgikai szakkönyvként is. Ezt az állítást nem is csupán a már kétszer is említett „apró betűs” anyagra alapozom, hanem az általános istentiszteleti részek, a de tempore szakaszok, proprium-gyűjtemény, kazuális liturgiák példatárként, megoldási modellként, liturgikus anyagokkal való bánásmód példajaként szolgáló anyagára.

Ez a munka jó kiindulási pont és alap arra, hogy a mai generáció mind a liturgikai munkában, mind pedig a gyakorlati élet formálásában továbblépjen. Így zajlik az új agenda szerkesztése és így kezd kibontakozni egyfajta szerény liturgikai munka.

²² Természetesen az Agenda adta mozgástéren túl is vannak elmozdulások a gyakorlatban, mégis az országos gyakorlat nagyjából egységesnek mondható. Az egységes bevezetést a 60-as évek kissé diktatórikus egyházfegyelme tette lehetővé...